

БИБЛИОТЕКАТА НА РИШЕЛЪВСКИЯ ЛИЦЕЙ ПРЕЗ 1817—1865 Г.

В. С. ФЕЛДМАН (Одеса)

I. ИСТОРИЯ НА БИБЛИОТЕКАТА КАТО УЧРЕЖДЕНИЕ

На 1 май 1965 г. се навършиха 100 години от официалното откриване на Одеския държавен университет. Но като значителна учебна и научноизследователска институция той не може да съществува без система от помощни учреждения. Най-старото от тези учреждения, без което съществуването на университета е немислимо, е неговата научна или фундаментална библиотека. Тясно свързана с историята на университета, библиотеката е отразила в своите фондове като в огледало всички изменения в университетските програми и цели.

Библиотеката на университета се превръща в едно от най-значителните научно-помощни учреждения, но значението ѝ излиза извън рамките на ограниченото местно приложение. Тя се превръща във важен културен център, обслужващ всички учебни и научноизследователски институции в областта, и е широко известна извън границите на републиката.

В днешно време по своя статут библиотеката представлява научноизследователски институт към университета, и учебно-научната му дейност без нея е просто невъзможна. Наистина в съвременните условия е невъзможно да се занимаваш с научна работа във всеки клон на знанието без запознаване с литературата по предмета на изследванията, а огромното количество печатен материал, натрупан от науката, океанът от книги ще удави всеки учен, ако в този океан му липсват опитните шурмани на книжните морета — библиографите.

Научната библиотека на университета, както и всяка друга голяма библиотека, се превръща в огромен информационен център за събиране и съхраняване, за издирване и довеждане до читателя на съкровищата на човешкия опит и знания, изкристализирали в милионите печатни листове.

Библиотеката е най-старото от научно-помощните учреждения на университета. Библиотеката е по-стара от него — основава се през 1817 г. и е преминала в пълен състав в работно състояние в наследство на университета от Ришельовския лицей, фактически без да прекъсва работата си нито за един ден, като се започне от май 1817 г., та до днес.

Първият етап от работата на библиотеката е периодът на съществуването ѝ като библиотека на лицей през 1817—1865 г.

Лицей обикновено е прието да се наричат средните учебни заведения с ограничен достъп. В началото на XIX в. в Русия са организирани няколко такива учебни заведения, станали значителни културни центрове. Някои от тях са били по своята програма и права всъщност висши учебни заведения. Такива са Царскоселският лицей (основан в 1811 г.), Нежинският лицей (създаден в 1832 г.), Кременецкият лицей (открит в 1818 г.), от които по-късно израстват такива големи културни центрове като Нежинският педагогически институт, Киевският университет, а Одеският лицей, официално наричан се Ришельовски (основан в 1817 г.), се превръща в Новоросийски университет.

Ришельовският лицей е бил институция със строго съсловен характер, където са могли да попаднат само деца на дворяни или на най-богати търговци, а по изключение — и деца на гърци емигранти, които в Одеса са били немалко, в резултат от ожесточената борба на Гърция за освобождаването ѝ от турско то иго.

Лицейт е бил единственото заведение от такъв род в цяла Южна Украйна и изобщо единственото висше учебно заведение в цяла Южна Русия от Таганрог до Дунав.

Лицейт е възпитал мнозина забележителни дейци от Русия, България, Молдавия. В него са работили видните учени Брун, Нордман, Менделеев и др.

Разбираемо е, че такава учебно заведение не би могло да съществува без библиотека.

В лицей е имало четири библиотеки. Първата е т. нар. основна¹. Тази библиотека е основана през 1817 г. заедно с лицей. Първоначално в нея влизат книгите, подарени от личната библиотека на дук дьо Ришельо, един от основателите на лицей.

По данни на историографа на лицей Михневич едновременно с книгите Ришельо е подарил 13 000 франка — сума, твърде значителна за онова време, — за закупуване на книги за библиотеката.

¹ Михневич, И. Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельовского лицея. Одесса, 1857.

По думяте на същия Михневич библиотеката на Ришельо се е състояла от „извънредно ценни, предимно френски издания“. С парите, подарени от Ришельо, са били купени новогръцки, френски, латински, старогръцки книги².

От материалите на Одеския областен архив (фонд на Ришельовския лицей) се вижда, че лицезт е получил известен брой книги в наследство от Мъжкия благороден възпитателен институт. Доказателство за правотата на това твърдение е наличието в научната библиотека на книги с надпис „Книга на Одеския благороден институт“. Надписът е заверен с подписа на директора на института Фуко през 1815 г.³

Понастоящем е трудно да се установи по запазените каталози на Ришельовския лицей, какви книги са били подарени от Ришельо, но във фондовете на научната библиотека са се съхранили редица наистина редки издания от XVII—XVIII в. по история на Франция, с печати на лица, но без признаци, че са били от библиотеката на Ришельо.

Ако се съди по ценността им, тези книги едва ли биха могли да бъдат закупени с твърде ограничени суми, отпускани за комплектуване на библиотеката, и поради това имаме основание да смятаме, че първите книги от библиотеката на лицеза са се съхранили досега в университетската библиотека.

Основната библиотека се е попълвала непрекъснато, тъй като през 1818 г. първият директор на лицеза, абат Никол, подарява годишната си заплата за закупуване на книги за нея.

По библиотечните лавици са се запазили книги от онази епоха. Изданията по история на католическата църква, на католическото богословие очевидно са останали в отдела по история на религията от онова време — като доказателство за това служи печатът на Ришельовския лицей върху тези книги. За съжаление първият опис на библиотеката на лицеза не е достигнал до нас, а този опис би могъл да ни разкаже много за интересите на неговите преподаватели и ръководители. От 1817 до 1838 г. библиотеката се попълва от даровете, а поупката на книги се прави отчасти от пожертвувани суми от частни лица (през 1819 г. подарените от различни лица суми за библиотеката са 2 110 книжни рубли)⁴.

Библиотеката е получавала много нови научни издания от онзи период. Така например през 1831 г. тя закупува съчиненията на френските историци Гизо, Вико и др., а данните за получените книги през 1831 г. дават възможност да направим извода, че преподавателският състав и студентите от горните класове на Ришельовския лицей, за които именно е съществувала основната библиотека, внимателно са следели развитието на философската мисъл през своята епоха. Като потвърждение на това служи такъв факт: през 1832 г. са закупени книги за 700 книжни рубли, в това число — и съчиненията на немските философи Фихте, Кант, Шелинг, Хегел, Шуберт. Във фондовете на научната библиотека и до днес са се запазили някои трудове на Хегел и Кант, Фихте и Шелинг, с печатите на Ришельовския лицей. Понастоящем са запазени 15 книги на немски философи от закупените през 1832 г.

Z. G. Fichte. Die Bestimmung des Menschen. Berlin, 1819.

Fr. W. Z. Schelling. Philosophie und Religion. Tübingen, Gotta, 1804.

G. H. Schubert. Ahnungen einer allgemeine Geschichte des Lebens. Th. I, 2. Leipzig, Reclam, 1806—1821.

Im. Kant. Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. Königsberg; Vicolovius, 1800.

Im. Kant. Kritik der praktischen Vernunft. Leipzig; Hart Knoch, 1827.

G. W. F. Hegel. Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften in Grundrisse. Heidelberg, Oswald, 1817.

В следващите години — 1834, 1835, 1836, 1837 г. — библиотеката се попълва по най-разнообразни пътища. Върху основата на материалите в Одеския областен архив (фонд на Ришельовския лицей) може да се състави твърде показателна таблица за нейното попълване (табл. 1).

По такъв начин от таблицата се вижда, че библиотеката се е попълвала много нередовно, и главно — без определена система, благодарение на случайностите.

Едва през 1838 г., когато лицеза получава нов устав, по който е предвидена ежегодно шатна сума за попълване на библиотеката в размер на 2700 книжни рубли (771 сребърни рубли), тя започва да се попълва редовно.

² Пак там, с. 124.

³ Новый указатель дорог в Российской империи. М., 1803.

⁴ Михневич, И. Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея. Одесса, 1857, с. 124.

Таблица I

Отпускани суми и източници за попълване на библиотеката на Ришельовския лицей

Година	Източник за попълване
1830	Дар на Ямподски — 100 книги От собствените суми на лиця — 2000 книжни рубли
1831	От собствените суми на лиця — 1050 книжни рубли
1832	От собствените суми на лиця — 700 книжни рубли Отпуснати суми от МНП — 3244 книжни рубли
1833	Частично използвани отпуснати суми от 1832 г. — 2366 книжни рубли
1834	Допълнително отпуснати суми от МНП — 1 655 книжни рубли
1835	Закупени книги от недокрай получените средства, отпуснати през 1832 г., на сума 3008 рубли Дар на Хонорий Стойкович от библиотеката на ректора на Харковския университет — 1633 тома на сума 4100 рубли
1836	От собствените суми на лиця — 2060 книжни рубли — книги, карти
1837	От собствените суми на лиця — 818 рубли; за първи път се споменава, че част от парите е използвана за абониране за периодични издания

През 1838 г. в основната библиотека на лиця се наброяват 1 750 заглавия в 4 900 тома, а след пет години, през 1842 г. — 3 752 заглавия в 8 601 тома. Но библиотеката расте не само от отпусканите суми — те стигат само за изписване на най-необходимите руски и чужди книги, които са били поръчвани от всяка катедра на лиця по собствена преценка, т. е. библиотеката са комплектували катедрите. Тази система преминава по наследство към фундаменталната библиотека на Университета. До 20-те години на нашия век всеки завеждащ катедра е комплектувал библиотеката по своя преценка. Отгласи от това положение са се запазили и до днес, но вече в друга форма — като ежегодни заявки на катедрите за необходимата им литература.

Важен източник за попълване на библиотеката както преди си остават пожертвованията, макар че сред дарителите виждаме вече не само меценати — тъй като лицейт става известен културен център, книги му изпращат от многобройни учреждения на Русия. В числото на дарителите са: Руската академия на науките, Публичната библиотека, Московското общество по история и старините, Санктпетербургското свободно икономическо общество, Селскостопанското общество на Южна Русия, Казанският, Харковският и Московският университет.

За периода 1842—1857 г. библиотеката е получила общо 269 дарове. Дарствените предавания на книгите от учреждения и частни лица са характерен показател за общественото признание ролята на библиотеката.

През 1857 г. основната библиотека на лиця наброява 8 826 заглавия в 17 555 тома.

Предреформените години са характерни с общ подем на обществения и културния живот на Русия. Поражението на царска Русия в Кримската война окончателно отваря очите на руското общество за пълната несъстоятелност на крепостната система и на политиката на Николай I. Прогресивната част от руската интелигенция обръща внимание на проблемите на образованието в страната, а това не е можело да не се отрази върху Ришельовския лицей. През 1856 г. на длъжността попечител на Одеския учебен окръг е назначен видният руски хирург, героят от севастополската отбрана и забележителен общественик деец Н. И. Пирогов.

Пристигайки в Одеса, през 1857 г. той пише докладната записка „За състоянието на образованието в Новоросийския край“. В тази записка той посочва необходимостта от организиране на университет в град Одеса. Запознавайки се с дейността на Ришельовския лицей, той обръща внимание на незадоволителното състояние на студентската библиотека.

Към времето на идването на Пирогов в Одеса основната библиотека на лиця се намира на равнището на изискванията, предявявани към такъв род учреждения през онази епоха. Ако сравним библиотеката на лиця с библиотеката на Харковския и Казанския университет от онзи период, ще видим много общи черти: висок процент книги на чужди езици, систематичен каталог на списанията, систематично-поредно разпределение на книгите, тесен кръг читатели, лошо обслужване на студентите. Тези черти, характерни за библиотеките на висшите учебни заведения на дореформена Русия, са били присъщи и за основната библиотека на лиця.

В своята докладна записка за положението на Ришельовския лицей Н. И. Пирогов посочва: „Студентската библиотека съществува само по име.“ Но тази рязка забележка на Пирогов се отнася към студентската библиотека, която е била създадена след основната библиотека на лицей, през 1838 г., и си е поставяла за задача снабдяването с учебници на студентите от лицейския пансион и на гимназистите от лицейската гимназия.

Студентската библиотека се комплектува от неголемите суми, отпускани за покупка на учебни пособия на лицей, и от сумите, спестени от издръжката на пансиона при лицей, и влачи жалко съществуване. За периода от 1838 до 1858 г. по нейните лавици се събират общо 565 заглавия в 1 052 тома. Студентската библиотека се завежда от инспектора на лицей, и той не върши в нея никаква работа освен раздаването на немногобройните учебници. След като се запознава с положението на студентската библиотека, Пирогов предлага на преподавателите от лицей да съставят списък на учебниците от първа необходимост.

Пирогов напуска Одеса през 1858 г., недочакал отпускането на суми за разширяване на студентската библиотека, за които е молил Министерството на народната просвета. Преди заминаването си през 1858 г. той подарява библиотеката си на лицей, с условието тя да се влее в състава на студентската. Именно тази библиотека заляга в основата на днешната студентска библиотека на университета. Оттогава, т. е. от 1858 г., студентската библиотека се нарича Пироговска. Заедно с книгите в нея е попаднал и портретът на Пирогов с неговия собственоръчен надпис: „Обичам и уважавам младостта, защото помня своята.“ Този портрет се е пазел в университета до 1941 г. и очевидно е пропаднал по време на войната.

Към момента на предаване имуществото на лицей на университета студентската библиотека е наброявала 2 786 заглавия в 4 930 тома. От този брой книгите, подарени от Пирогов, са били над 1 600 тома.

Освен основната и студентската в състава на библиотеката на Ришельовския лицей е влизала и самостоятелната библиотека на Института по източни езици. Тя е била основана през 1838 г. чрез отделение от основната библиотека, на книги на турски, персийски и арабски език.

Тази библиотека се е попълвала редовно с ръкописи и книги, защото Източният институт (т. е. Факултетът по източни езици) е притежавал специални средства за това, а тази библиотека е завеждал видният специалист-изтоковед професор Григорович.

През 1854 г. библиотеката на Института по източни езици е предадена в пълния си вид на Факултета по източни езици на Санктпетербургския университет във връзка с ликвидирането на Института в Ришельовския лицей. Тази библиотека не е оставила никакви следи в университетската библиотека.

През 1838 г. е създадена т. нар. „Библиотека на периодичните издания“. В превод на съвременна библиотечна терминология това е била читалня за периодика. Тя е организирана по указание на попечителя на Одеския учебен окръг Княжевич. За 40-те години на XIX в. това безспорно е било прогресивно мероприятие. Според правилата библиотеката на периодичните издания е давала възможност на преподавателите и на студентите от горните курсове редовно да преглеждат новите списания и вестници на руски и на чужди езици. Вестниците и списанията са се намирали на масите в кабинета за четене (т. е. в читалнята) — до излизането на следващия брой те е можело да се заемат за домашно четене. Към края на годината ги предавали в пълни комплекти в основната библиотека. За абонирането за списания и вестници са били отделени 142 рубли, и също такава сума от 1850 г. нататък са внасяли с подписка преподавателите от лицей и гимназията. Това е много интересен факт, който показва повишаването на интереса към новостите сред преподавателския състав на лицей. В исторически план нарастването на интереса към периодичните издания винаги е било показател за издигането на общественото съзнание, а в Русия от 50-те — 60-те години на XIX в. се наблюдава именно този процес. Библиотеката на периодичните издания е получавала ежегодно от 34 до 37 заглавия от периодиката. Комплектите на някои вестници са се запазили в научната библиотека до наши дни.

Читалнята за периодика надживява лицей и се намира в състава на библиотеката до 30-те години на XX в. След дългогодишно прекъсване тя е възстановена през 1988 г.

II. ФОНДОВЕ НА БИБЛИОТЕКАТА. ОРГАНИЗАЦИЯ НА РАБОТАТА. ПРЕДАВАНЕ НА БИБЛИОТЕКАТА НА УНИВЕРСИТЕТА

Като основен източник, характеризиращ фондовете на библиотеката на Ришельовския лицей, служат запазените три книги на нейния фундаментален каталог. Каталогите на лицейската библиотека пред-

ставяват тетрадки с голям формат, с пронумеровани и подпечатани листове, които са изпълнявали едновременно ролята на инвентар, на топографски и на систематичен каталог. По тези каталози се вижда, че своеобразната система на разпределение фондовете на научната библиотека на Одеския държавен университет е създадена още в библиотеката на лицей и оттам е преминала в университета. По данни от каталога за периода 1850—1852 г. в библиотеката е имало 67 отдела, всеки от които е носел своята поредна номерация. Следователно още през 50-те години на XIX в. библиотеката е имала систематично и поредно разпределение.

От 67-те отдела на библиотеката 38 се отнасят до историко-филологическите науки, два отдела обхващат правно-икономическите науки, 10 отдела се отнасят до точните науки, 10 отдела се състоят от издания на учебни заведения и научни общества, 7 отдела — от енциклопедии, медицина, морско и военно дело, смесена тематика. В това време библиотеката бързо нараства. Ако се съди по каталозите, на 1. X. 1850 г. в нея има 5 268 заглавия в 14 649 тома, а след 15 месеца, на 1. I. 1852 г. — 6 385 заглавия в 16 640 тома, т. е. библиотеката е нараснала с 1 991 заглавия, а за онова време това увеличение е твърде голямо.

По каталога се вижда, че библиотеката е получавала много руски книги, и това е разбираемо. 40-те — 60-те години на XIX в. са години на постепенното увеличаване на руската книжна продукция, но процентното съотношение между руските и чуждестранните книги още не е в полза на родната научна литература.

Според отчета за 1856 г. в основната библиотека на лицей книгите по езици са се разпределяли така:

книги на руски език — 2 743

книги на френски език — 2 014

книги на немски език — 2 374

книги на латински език — 856

книги на италиански език — 322, и т. н.

Като цяло руските книги са 25% от общия фонд. Съсловният характер на Рихеловския лицей се е отразил ярко върху езиковия състав на книгите от библиотеката; предимно дворянският състав на студентите, свикнали да говорят в семейството си на френски, и целият характер на лицейското образование, с наблягането върху изучаването на чуждите и древните езици, се е отразил и върху състава на книжния фонд.

60-те години на XIX в. са епоха на началото на огромни икономически и социални изменения. Подготовката за отмяната на хрепостното право, подготовката за цялата поредица от реформи (съдебна, военна, административна) не са могли да не се отразят върху лицей като най-голямата културна институция на онзи край, а библиотеката е била неразделна част от лицей. Всички изменения в лицейския живот, повишаването на интереса към науката и обществените проблеми предизвикват засилено влечение към четенето. Нека видим как се отразяват тези изменения върху библиотеката на лицей.

Отделите в библиотеката се увеличават от 67 на 81, расте и броят на книгите:

1852 г. — 6 385 заглавия в 16 640 тома

1861 г. — 8 589 заглавия в 22 245 тома.

Нараства броят на отделите по историко-филологическите, правно-икономическите и природо-математическите науки (вж. третото продължение на каталога на Рихеловския лицей).

Списанията, по-специално от рода на „Современник“ и „Отечественные записки“, просто се разграбват, в каталога се появяват бележки, че тези списания са извървено четени и изпокъсани, т. е. са минали през ръцете на много хора. Тази записка може да бъде и косвено доказателство, че прогресивните списания от онова време, по-специално „Современник“, са попадали в ръцете на читатели извън лицей. В продължение на дълъг период от своето съществуване — от 1817 до 1850 г. — библиотеката е била завеждана по съвместителство от един от преподавателите. Затова тя е работела 2—3 пъти в седмицата по един час⁵. За да получи отделна шатна длъжност за библиотекар, ръководството на лицей се обръща към попечителя на учебния окръг, а той чрез Комитета на министрите, със следващото го царско утвърждаване след дългогодишно протакане се сдобива с разрешението за длъжността библиотекар на лицей. Първият шатен библиотекар е утвърден в лицей на 23. V. 1850 г. (по стар стил). Новоназначеният библиотекар получава правата, които се ползват на университетски библиотекар. Оттогава библиотеката започва да работи всеки ден, без празниците, от 10 до 14 часа.

⁵ Михневич, И. Г. Исторический обзор сорокалетия Рихеловского лицея. Одесса, 1857, с. 126.

Първи библиотекар на лиця е Виталий Матвеевич Шишковски, выпускник на лиця през 1847 г. Шишковски пръв въвежда ред в лицейската библиотека. Пак той е създателят на първите систематични каталози и на онази своеобразна система на разпределение, която с редица изменения се е запазила и до днес. Шишковски работи в библиотеката на лиця от 1850 до 1865 г. Пак той, когато я предава на университета, бива избран в състава на комисията от университетски професори за съставяне на правилата за ползуване на библиотеката на университета. В наредбата към комисията Университетският съвет препоръчва: „Нека се има предвид, че макар библиотеката да не е публична, достъпът до нея по възможност трябва да бъде облекчен за всички.“ (к. м., В. С. Ф.)⁶.

На 1 май 1865 г. В. М. Шишковски е назначен за библиотекар на университета, т. е. според днешната терминология — за директор на библиотеката, а тъй като тази длъжност според университетския устав от 1863 г. била изборна за пет години, то Шишковски бил нееднократно преизбран — през 1873, 1878, 1883 и 1888 г. Той работи 15 години в лицейската библиотека и 25 години — в университетската, т. е. е несменяем директор на библиотеката в продължение на 40 години (1850—1890). (За голямо съжаление не ни се удаде да открием материали за Шишковски освен твърде кратката и прочувствена белешка за него в книгата на П. С. Шестериков „Организиране на библиотечното дело в Русия“ и неговия портрет в същата книга, както и няколко реда у А. И. Маркевич.)

От самото му основаване библиотеката на лиця се е помещавала в дясното крило на зданието, заемащо правоъгълника на улиците „Дерибасовская“, „К. Марк“ и „Ласточкин“. Част от зданието, гледаща към ул. „Ласточкин“, е била заета от библиотеката. „Влизаният през главния вход откъм Екатериинската улица ще вижда от лявата си страна столовата за пансионерите, а от дясната — съответните служби. . . по-нататък има колонада с аудиторните на лиця и библиотеката му“ (вж. Одесский областной архив. Фонд Лининченко, л. 295, № 143—144).

Разширяването на лиця поража необходимостта от ново помещение, което е започнато през 1852 г., а е завършено през 1857 г. — това е именно днешното здание на университета на улица „Петър Велики“ № 2. Библиотеката бива преместена на третия етаж на това здание, където се намира до самото ѝ преминаване в университета. При нейното прехвърляне в сградата на ул. „Петър Велики“ № 2 са поръчани специални стелажни за книгите. Част от тях се е запазила на третия етаж на хранилището на научната библиотека до наши дни. Лицейската библиотека не е разполагала с никакво специално библиотечно оборудване.

Предаването на библиотеката на университета съгласно данните на Маркевич⁷ е станало на 1. V. 1865 г. с приемателен акт, на който се позовава Маркевич и за който споменава Шестериков. Основната библиотека на лиця преминава в университета в следния състав: 12 400 заглавия в 28 505 тома. Именно тази сбирка от книги получава наименованието фундаментална библиотека на университета. Студентската библиотека под името Пироговска преминава според същия акт от 1. V. 1865 г. към университета и включва в състава си 2 786 заглавия в 4 930 тома.

Заседанието на Университетския съвет от 20. IX. 1865 г. избира библиотечна комисия, състояща се от професори в университета и от библиотекаря Шишковски. Пред нея се поставя задачата да разработи проект за правилата на ползуване на библиотеката, т. е. за първия устав на университетската библиотека. След някои допълнения този проект е приет от Университетския съвет. Съставителите на първия устав са представители на три факултета: проф. Богдановски — на Юридическия факултет, проф. Григорович — на Историко-филологическия факултет, проф. Ценковски — на Физико-математическия факултет. Такъв състав на комисията според мнението на Университетския съвет би трябвало да гарантира интересите на всички университетски факултети.

Библиотеката на университета получава в наследство от библиотеката на лиця не само книгите, но и системата на разпределението им. Книжните богатства на лиця, внимателното отношение към книгата, грижата за читателя, старателното събиране в своите фондове на всичко, което се отнася до историята на Одеския край и до цялата печатна продукция на работещите в университета — тези най-добри традиции на библиотеката са се запазили и до днес.

Преведе от руски Ралица Маркова

⁶ Маркевич, А. И. Двадцатипятилетие и мп. Новороссийского университета. Одесса, 1890, с. 601.

⁷ Пак там, с. 589.